

СЕМІОТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУПЕРСЕГМЕНТНИХ СКЛАДНИКІВ МОВИ: ТОНОВЕ ВАРІОВАННЯ

...у слові неможливе уявлення, що
включало б можливість іншого уявлення

О. О. Потебня

Статтю присвячено актуальним проблемам мультимодальної лінгвістики, зокрема аналізу семіотичного потенціалу таких суперсегментних складників мови як тони. На матеріалі генетично різних та географічно віддалених мов продемонстровано спектр лексичних та окремих граматичних значень, диференціація яких досягається за допомогою тонів. З'ясовано, що варіації тону вживані в позначеннях різних концептів — розмірності, множинності, часу, модальності, заперечення. Попри різноманітність значень, утілених за допомогою тонових варіацій, вони мають спільне когнітивне підґрунтя — варіацією тону кодується протиставлення сумісних та несумісних ознак предметів, явищ, процесів, дій тощо. Тони можна вважати іконічними знаками, які залучаються до процесів означування тоді, коли суб'єкти семіотизації відчують потребу в зображенні протиставлення позначуваних за допомогою протиставлення позначувальних.

Ключові слова: суперсегментний (просодичний) рівень мови, тон, тональна мова, семіотичний потенціал, іконічність.

Kozlova T. O. Semiotic potential of suprasegmental components of language: tonal variation. The article addresses the issues of multimodal linguistics and deals with tones, the suprasegmental elements of language. Using examples from a few genetically unrelated and geographically distant tone languages, particularly Chinese and African languages, it examines the semiotic potential of tonal variation. It is argued that a wide range of lexical and grammatical meanings differentiated by tones have a common cognitive ground and function as tonal icons to encode binary oppositions relating size ('big – small', 'wide – narrow'), temperature ('hot- cold'), interactions and social relations ('ask – answer', 'teacher – student', 'buy – sell'), temporal relations ('past – present'), subjective attitudes and opinions ('imperative – desirable'), etc. Being an important typological feature, tone marks various language (lexical and grammatical) and cognitive categories, such as dimensionality, multiplicity, tense, modality, negation. The fact that some of these categories, such as negation, do not find their match in reality provides a good evidence of a great interpretative function of tones. It is discovered that by tonal prosodic variation it is possible to encode both inherent, systemic and functional features of entities as they are cognized by sign-makers. It is noteworthy that lexical oppositions expressed by tone contour variation prevail, whereas tonal marking of grammatical oppositions is rarissimum. Lexical oppositions exploit certain tone variations (or vocalisations) which may be explained by the selectivity of speakers about the means of information encoding. In spite of a great range of encoded meanings, tonal variations have a common cognitive ground and embody binary but opposite concepts involving mutually exclusive, incommensurate, and compatible traits in objects, processes and other phenomena. Tonal colourings appear contrasting to mirror binary oppositions relevant to a limited scope of vocabulary. That is why tonal variations should be considered iconic signs as they are involved into signification processes when sign-makers prefer to mimetically represent the opposition in the signified by opposing the signifiers. In cognitive terms, due to cognisers' strive for the conformity between cognitive and language structures, conceptually opposed entities are mirrored in language / speech oppositions.

Key words: suprasegmental (prosodic) level of language, tone, tone language, semiotic potential, iconicity.

Актуальність статті зумовлена інтенсифікацією комунікативних процесів у сучасному світі, прискоренням обміну інформацією через збільшення обсягу змісту та його компактне, і тому ефективніше, вираження, синтезування різних засобів семіотизації. Зазначене не лише спрощує декодування повідомлення, збільшує його транспарентність для реципієнта, але також апелює до різних модальностей сприйняття, акцентує на окремих складових цілісно переданого змісту. Тенденція до семіотичної інтеграції стає виразнішою та зумовлює перерозподіл функційного навантаження між вербальними та невербальними засобами спілкування. Зміни у світовому комунікативному просторі вимагають від лінгвістів заглиблення у проблеми мультимодальності та інтермедіальності, поліаспектного вивчення семіотичної варіативності, ревізії поглядів щодо розмежування змістового та формального аспектів природної мови, а також визнання неконструктивності відокремлення мови від комунікації та необхідності виходу за межі одиниць сегментного рівня.

Як засвідчує аналіз наукових джерел, у мовознавстві достатньо уваги приділено важливості та ефективності різних інформаційних каналів [Кибрик 2010; Gallo et al. 2008], пріоритетності невербальних та вербальних засобів передачі інформації [Massaro, Dominic 2002], впливу просодії на лексичні та граматичні явища [Manual 2016, с. 41—74, 419—456,].

Проте семіотичне навантаження несементних просодичних складників мови поки що залишається малодослідженим [Логический... 2002, с. 310—333].

Мета статті полягає у визначенні семіотичного потенціалу просодичних складників комунікації, зокрема тонових, висотно-мелодійних характеристик одиниць мови.

Об'єкт дослідження: тоно-висотне варіювання в генетично різних мовах. **Предмет:** семіотичний потенціал тонового варіювання (обсяг та різноманіття змісту, вираженого цими просодичними складниками мови).

З'ясуємо семіотичний потенціал тону — одного з суперсегментних фонологічних явищ, яке утворюється ритмічним коливанням голосових зв'язок. Оскільки тон являє собою контрастне варіювання висотно-мелодійних властивостей одиниць мови, він слугує важливою типологічною ознакою тонових (тональних) мов, відмінних від акцентних. За допомогою варіювання висоти й мелодійності голосних кодується протиставлення лексичних, граматичних [Сепир 2002, с. 84–85] та прагматичних значень.

Розглянемо особливості уживання лексичних тонів у генетично різних мовах — африканських та китайській.

Дослідження мов Західної Африки засвідчують семантичну вмотивованість тонових протиставлень. Наприклад, у мовах ква (Нігерія) високий тон мають прислівники, у значеннях яких містяться семи 'високий; довгий', 'тонкий', 'туго натягнутий; напружений'. У структурах лексичних значень прислівників, маркованих низьким тоном, наявні семи 'низький; короткий', 'товстий', 'нетугий; нещільний' [Lieber 2000, с. 569]. Д. Вестерман з'ясував, що у мові йоруба (Нігерія, Того, Бенін) низький тон (`) маркує позначення об'єктів, значних своїм розміром чи обсягом, а високий тон (´) — позначення об'єктів малого розміру: *bìrì, ùrù, kíbìtì* "бути великим" — *bírì, ùrú, kíbítì* "бути малим", *gbòrò* "бути широким" — *gbóró* "бути вузьким" [цит. за: Jakobson, Waugh 2002, с. 204].

У китайській мові наявні чотири тони, які уживають з метою диференціації значень. Показовим прикладом важливої ролі лексичних тонів є вірш, написаний класичною китайською мовою видатним сучасним китаєзнавцем і поетом. Для написання десяти рядків поезії Чжао Юаньжень (Zhào Yuánrèn) застосував лише один склад *shì*, який повторив 92 рази з різними огласовками [Dummit 2008, с. 3]: *shī* "лев; поет, поезія; вологий; нести", *shí* "їсти; камінь; десять", *shì* "бути, жити; пояснювати; помирати; ринок, базар", *shǐ* "починати" тощо. Наведемо перші рядки вірша [цит. за: т.с.] для ілюстрації того, як тонові контури розширюють семантичну палітру одного складу:

Shī Shì shí shī shǐ
 Shíshì shǐshì Shī Shì, shì shī, shì shí shí shī.
 Shì shíshí shì shì shī ... —
 Поет, який їв левів у кам'яній печері
 Ши, поет, який любив їсти левів, жив у кам'яній печері
 [i] вирішив з'їсти десять левів.
 Ши щодня ходив на ринок і шукав левів.

Вірш Чжао Юаньжень завершує рядок, у якому поет формулює слухне питання: "*Shì shì shǐ*" / Спробуй це поясни!

Припускаємо, що тонова варіативність у китайській мові визначається психологічними чинниками встановлення відповідності між акустичними ознаками позначень та контекстом їх уживання [див. Гобова 2012]. У такий спосіб носії мови намагаються максимально швидко встановити напрямок когнітивних і референційних змін та уникнути неоднозначності під час усного мовлення. Зазначимо, що в письмовому мовленні такої проблеми не виникає через те, що китайська система ідеографічного письма передбачає чітке значення для конкретного знака. Наприклад, варіативність тону виконує важливу диференційну функцію для *mài* "продавати" – *mǎi* "купувати", графічна репрезентація яких дозволяє швидко встановити змістове протиставлення 卖 "продавати" — 买 "купувати".

Виявляється, що лексичні тони важливі також для вираження опозитивних значень одиниць, між якими встановлюються відношення бінарної несумісності. Пор. такі антоніми: *dà* “великий” — *xiǎo* “малий”, *rè* “гарячий; спека; лихоманка” — *lěng* “холодний; цілком байдушкий, безпристрасний, позбавлений натхнення”, *jìn* “близький” — *yuǎn* “далекий” тощо.

Ц. Ху [Hu 2011, с. 93] вважає, що окремі одиниці з конотацією позитивної оцінки характеризуються високим рівним (ˊ) чи односпрямованим спадним (ˋ) тонами, а одиниці зі значенням негативної оцінки – односпрямованим висхідним (ˊ) чи різноспрямованим спадно-висхідним (ˊˋ) тонами: *shēng* “народжуватися” — *sǐ* “умирати”, *zhēn* “правильний, істинний” — *wěi* “хибний, фальшивий”, *wèn* “запитувати” — *dá* “відповідати”, *jiào* “навчати” — *xié* “навчатися”, *shī* “учитель” та *tú* “учень, послідовник”. На жаль, Ц. Ху залишає без пояснення оцінку диференційованість таких одиниць як кит. *wèn* “запитувати” vs *dá* “відповідати”, *jiào* “навчати” vs *xié* “навчатися” тощо. Наведені приклади переконують, що в китайській мові тонове варіювання віддзеркалює різні типи протиставлень, які стосуються як несумісних, так і сумісних ознак явищ.

До першої групи належать антонімічні пари на позначення взаємовиключних понять на зразок *dà* “великий” — *xiǎo* “малий”. Ці одиниці виражають максимум несумісності ознак. Як стверджує М. В. Нікітін [Никитин 2007, с. 401], такі ознаки не обов’язково протилежні, але відмінні за конкретними критеріями: якісно тотожні (розмір, температура) + кількісно різні — ‘великий / малий’, ‘холодний / гарячий’ тощо. Такі позначення віддзеркалюють реальну діалектику речей.

Друга група охоплює поняття, між якими встановлюються конверсивні зв’язки (*mài* “продавати” – *mǎi* “купувати”). Вони ґрунтуються на різних поглядах на одну й ту ж річ, дію, ситуацію тощо, що досягається завдяки асиметричним відносинам (‘купувати – продавати’, ‘питати – відповідати’) і реляційним ознакам різних аргументів (‘вчитель – учень’, а не ‘приятель – приятель’).

Тому не можна беззастережно підтримати погляд [Hu 2011, с. 93] щодо оцінної чи емоційної вмотивованості тонових протиставлень. Якщо представники західних культур схильні уникати тонової одноманітності мовлення й індіферентності ставлення комунікантів до того, що відбувається, то носії китайської мови віддають перевагу спеціальним часткам (*ne* “частк. при вираженні подиву, сарказму” тощо) для експлікації емоцій чи оцінок. Хоча останні дослідження засвідчують вплив емоційного чинника та модифікацію тонового контуру.

При цьому слід визнати, що функційне навантаження лексичних тонів не обмежується семантичною диференціацією. Це підтверджує приклад тональної варіативності дієслівного (префіксального) заперечення для експлікації варіативності модальних значень – (毋) *wú* (*mju*, давньокит. **mə?*) “Не (роби)! Не слід (робити)!” передає волюнтативний відтінок значення й трапляється з імперативом або ін’юнктивом vs його варіант (勿) *wù* (*mjwət*, давньокит. **mət*) “Не (роби)! Не слід (робити)!” має відтінок значення ‘бажаності’ і вживається з ін’юнктивом [Baaxter, Sagart 2014, с. 517].

Окрім прагматичних значень (протилежні оцінки та емоційний стан мовців) варіювання лексичних тонів у китайській мові віддзеркалюють культурні настанови мовців та реалізують важливу функцію регуляції соціальної поведінки. Через засвоєння просодичних форм відбувається соціалізація членів суспільства [Hansen 1992, с. 41–42] не лише завдяки збільшенню рівня мовної (фонетичної) компетенції, а завдяки збільшенню комунікативної компетенції, тобто засвоєння “культурно обумовлених правил й моделей поведінки” [Мацумото 2002, с. 172].

З огляду на контекстну залежність тонового оформлення зрозуміло, що засвоєння мови інтегровано в процеси засвоєння культури. Як влучно зауважує Ч. Хансен [Hansen 1992, с. 42], китайська мова прозора експлікує те, як взаємодіють члени соціуму, як реалії життя “створюються” в мові, а не “описуються” (як це відбувається в західній

лінгвокультурній традиції). “У термінах філософії, – підсумовує Ч. Хансен, – китайська теорія мови бере початок у прагматиці – відношенні ‘мова – мовець’; західна ж теорія зосереджена здебільшого на семантиці – відношенні ‘мова – світ’ ” [Hansen 1992, с. 42]. Імовірно, у китайській мові шляхом тонового варіювання кодуються семантичні антиномії, що визначається специфікою світогляду мовців.

Адже всю історію китайської філософської думки пронизує принцип цілісності, голографічності світу й буття: “Добро й зло, прекрасне й потворне, сон і пильнування, життя й смерть – лише умовні відносні поняття <...> в кожній частині міститься ціле” [Торчинов 2004, с. 22]. Це положення підтверджується антиномічністю внутрішньої форми імені давньокитайського мислителя Лао-цзи, якому приписують авторство трактату “Дао-де цзін” — букв. “Пристаркуватий Старець / Старець-Немовля” [Торчинов 2004, с. 89]. Структура імені об’єднує протилежні, але з погляду мовців сумісні ознаки (‘молодий, чистий + старий, досвідчений, мудрий’). З огляду на таку концепцію, зрозумілі формально-семантичні нюансування окремих позначень у китайській мові.

Тони застосовують як засоби вираження граматичних значень. Такі функційні особливості тонів відносять до рідкісних типологічних ознак (*rarum, rarissimum*), властивих обмеженій кількості мов. Проте ці дані можуть бути навіть ціннішими, ніж відомості про універсалії, для розуміння загальних властивостей і меж можливостей природної мови.

За даними М. С. Драйера [Dryer 2013], лише в чотирьох із 1066 досліджуваних мов протиставленням високого та низького тонів кодується граматична опозиція ‘однина — множина’: гворок (Нігерія), семе (Буркіна-Фасо), беріа (Чад, Судан), нгіті (Конго). Наприклад, у мові нгіті: *kamà* — *kámá* “вождь — вожді”, *màlàyikà* — *màlàyíká* “янгол — янголи” *màlimò* — *màlímó* “вчитель — вчителі”, *adòdu* — *adódu* “мій брат — мої брати”. Тонові протиставлення властиві також ніло-сахарській мові нуер (Південний Судан): *kuál* — *kuàl* “теля — телята”, *kwóc* — *kwòc* “зап’ясток — кілька кісток зап’ястка”, *léc* — *lèc* “зуб — зуби”, *lúaj* — *lùaj* “муха — мухи”, *kàk* — *kák* “поле; ферма — поля; ферми”, *lèi* — *léi* “дика тварина — дикі тварини” [Huffman 1929, с. 22—29].

У мовах Західної Африки тонові моделі відповідають і за актуалізацію інших когнітивних категорій, зокрема заперечення [Miestamo 2010, с. 183] та категорії часу (тональне маркування форми минулого часу).

Висновки. Попри те, що вищенаведений аналіз лексичних тонів у різних мовах є фрагментарним, результати підтверджують неабиякий семіотичний потенціал контрастного варіювання висотно-мелодійних властивостей одиниць мови. Головні висновки стосуються таких аспектів. Тон — важлива типологічна ознака мови, адже варіювання лексичного тону, яке спостерігається в генетично неспоріднених та географічно віддалених мовах, виконує здебільшого функцію семантичної диференціації, уживається на позначення лексичних та окремих граматичних категорій. Хоча лексичні протиставлення переважають, вони властиві лише окремим тональним огласовкам (вокалізаціям), що свідчить про селективність мовців щодо засобів кодування інформації.

Тонові варіації уживані в позначеннях різних концептів та мовних (лексичних і граматичних) категорій — розмірність, множинність, час, модальність, заперечення. Той факт, що не всі категорії, зокрема заперечення, які позначені тонами, знаходять відповідники в реальності, засвідчує важливу інтерпретативну потужність тону. Варіації цього просодичного складника мови виражають результати концептуалізації як системних, так і функційних властивостей речей та явищ. Попри різноманітність значень, утілених за допомогою тонових варіацій, усі вони мають спільне когнітивне підґрунтя – варіацією тону кодується протиставлення сумісних та несумісних ознак предметів, явищ, процесів, дій тощо.

Тонові забарвлення виявляються контрастними, віддзеркалюючи бінарність опозицій при обмеженому обсязі словника, який співвідноситься з цими протиставленнями. Саме тому

тони можна вважати іконічними знаками, які залучаються до процесів позначення тоді, коли суб'єкти семіотизації відчувають потребу в зображенні протиставлення позначуваних за допомогою протиставлення позначувальних. У термінах когнітивістики можна сказати, що суб'єкти пізнання намагаються досягти відповідності між когнітивними та мовними структурами, коли концептуально протиставлені явища віддзеркалюються у мовних / мовленевих протиставленнях.

Перспективним напрямом подальших наукових розвідок вважаємо звернення до інших просодичних складників мови у зв'язку з дослідженням семіотичного потенціалу різних суперсегментних одиниць та їхньої ролі як механізмів та засобів репрезентації знань.

Література

- Гобова Є. В. Контекстні зміни тонів у китайській мові. *Сходознавство*. 2012. No 60. С. 3–11. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhodoz_2012_60_3
- Кибрик А. А. Мультимодальна лінгвістика. Когнітивні дослідження. 2010. URL : https://iling-ran.ru/kibrik/Multimodal@Cog_Studies_2010.pdf
- Логический анализ языка. Семантика начала и конца*. Под ред. Н. Д. Арутюновой. Москва : Индрик, 2002. 648 с.
- Мацумото Д. Психология и культура. СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. 416 с.
- Никитин М. В. Курс лингвистической семантики : учебное пособие. 2-е изд., доп. и испр. СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2007. 819 с.
- Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Пер. с англ.; общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика. 2е изд. М. : Прогресс, 2002. 656 с.
- Торчинов Е. А. Даосизм. “Дао-Дэ цзин”. 2-е изд. СПб. : “Азбука-классика”; “Петербургское Востоковедение”, 2004. 256 с.
- Baxter W. H., Sagart L. Baxter-Sagart Old Chinese reconstruction. Version 1.1. 2014. URL : <http://ocbaxtersagart.lsa.it.lsa.umich.edu/BaxterSagartOCbyMandarinMC2014-09-20.pdf>
- Dryer M. S. Coding of Nominal Plurality. *The World Atlas of Language Structures Online*. Ed. by Matthew D. S. Haspelmath Martin. Leipzig : Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. 2013. URL : <http://wals.info/chapter/33>
- Dummit N. Chinese Through Tone and Colour. New York : Hippocrene Books, 2008. 244 p.
- Gallo C. G., Jaeger T. F., Allen J., Swift M. Production in a multimodal corpus : How speakers communicate complex actions. *Materials of the Language Resources and Evaluation. Proceedings of the 6th International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC 2008* (Marrakech, May 2008). European Language Resources Association, 2018. P. 2917–2920.
- Hansen Ch. A Daoist Theory of Chinese Thought : A Philosophical Interpretation. Oxford, New York : Oxford University Press, 1992. 464 p.
- Hu Z. Imagic Iconicity in the Chinese Language. *Semblance and Signification*. Ed. by P. Michelucci, O. Fischer, C. Ljungberg. Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins, 2011. P. 83–100.
- Huffman R. Nuer-English dictionary. Berlin : Dietrich Reimer, 1929. 63 p. URL : <https://archive.org/details/nuerenglishdicti00huffuoft>
- Jakobson R., Waugh L. R. The Sound Shape of Language. Berlin, New York : Walter de Gruyter, 2002. 335 p.
- Lieber R. Substitution of Segments and Features. *Morphologie / Morphology. 1. Halbband*. Ed. by Geert E. Booij, Christian Lehmann, Joachim Mugdan. Berlin, New York : Walter de Gruyter, 2000. P. 567–576.
- Manual of Grammatical Interfaces in Romance*. Ed. by S. Fischer, Ch. Gabriel. Berlin, New York : Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2016. 701 p.
- Massaro Dr., Dominic W. Multimodal Speech Perception : A Paradigm for Speech Science. *Multimodality in Language and Speech Systems*. Ed. by Granström B., House D., Karlsson I. Norwell : Kluwer. 2002. P. 45–71.
- Miestamo M. Negatives without Negators. *Rethinking Universals : How Rarities Affect Linguistic Theory*. Ed. by Wohlgenuth J., Cysouw M. Berlin, New York : Walter de Gruyter, 2010. P. 169–194.
- Ross E.D. Affective Prosody and the Aprosodias. *Principles of Behavioral and Cognitive Neurology*. Ed. by Mesulam M. Oxford : Oxford University Press, 2000. P. 316–331.

Подяка

Щиро дякую моїй колезі У Мін'яні за допомогу в пошуках та інтерпретації окремих прикладів з китайської мови.

(Матеріал надійшов до редакції 9.06.19. Прийнято до друку 20.09.19)